

УДК [94(477.83/.86=112.2)''17/19'':314.15](093.2)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.05.1318>

ГАЛИЦЬКІ НІМЦІ: ІСТОРІЯ І ПАМ'ЯТЬ

Петро ЧОРНИЙ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4521-9597>

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: p.chorniy@gmail.com

Petro CHORNIY

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4521-9597>

PhD in History, Senior Research Fellow,
Department of Social Anthropology,
Institute of Ethnology of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: p.chorniy@gmail.com

GALICIAN GERMANS: HISTORY AND MEMORY

Мета дослідження — з'ясувати, коли та за яких обставин німці потрапили до Галичини. Головна увага приділена їхнім міграційним процесам з часу входження цього краю до імперії Габсбургів після першого поділу Речі Посполитої 1772 року. Висвітлено, як їм вдавалося зберегти свою ідентичність та культурну окремішність впродовж багатьох поколінь; з'ясовано особливості громадського урядування німецьких релігійних спільнот впродовж кінця XIX — першої половини XX століття, їхні традиції і практики мережевої комунікації та інституційного управління в межах Галичини та держав, до яких цей край належав впродовж окресленого часу — Австро-Угорської імперії та міжвоєнної Польщі. Досліджено процес переселення галицьких німців у Третій Рейх на початку Другої світової війни впродовж осені-зимми 1939 — першої половини 1940 року.

Джерельною основою дослідження є матеріали українських архівів — Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Державного архіву Львівської області, Державного архіву Івано-Франківської області та польського Архіву нових актів у Варшаві.

Методи дослідження — науково-дослідницький діалектичний принцип вивчення та оцінки предметів і явищ у їх історичному розвитку. Для верифікації залученої інформації застосовано порівняльний метод, проведено контент-аналіз та дискурс-аналіз. У процесі поєднання і узгодження архівних матеріалів та історіографічної інформації застосовано метод комплексного аналізу.

Ключові слова: Галичина, галицькі німці, Німецький шкільний союз, Німецький народний союз, Спілка німців-християн Галичини, товариство «Frohsinn», Німецький народний університет, Теодор Цюклер, «Heim ins Reich».

The aim of the research is to determine when and under what circumstances Germans arrived in Galicia. The main focus is on their migration processes since the region became part of the Habsburg Empire after the first partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1772.

The study explores how they managed to preserve their identity and cultural distinctiveness over many generations; it examines the peculiarities of the public governance of German religious communities from the late 19th to the first half of the 20th century, their traditions, communication network practices, and institutional management within Galicia and the states that ruled the region during this period — the Austro-Hungarian Empire and interwar Poland.

The process of resettling Galician Germans to the Third Reich in the early stages of World War II, during the autumn-winter of 1939 to the first half of 1940, is also analyzed.

The primary sources for the research include materials from Ukrainian archives — the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, the State Archives of Lviv Oblast, the State Archives of Ivano-Frankivsk Oblast, and the Polish Archives of New Records in Warsaw.

Research methods include a scientific-dialectical approach to studying and assessing objects and phenomena in their historical development.

For verifying the information involved, comparative methods were applied, as well as content and discourse analyses.

A comprehensive analysis method was used to integrate and align archival materials with historiographical information.

Keywords: Galicia, Galician Germans, German School Union, German People's Union, Union of German Christians of Galicia, «Frohsinn» Society, German People's University, Theodor Zöckler, «Heim ins Reich».

Вступ. Переселення німців до Галичини пов'язують із закликом короля Данила та його сина Лева до відродження зруйнованих монголами міст, а пізніше — до розвитку ремесел і торгівлі. Вони осіли в найбільших містах Королівства Руського: Львові, Перемишлі, Самборі та Холмі [1, с. 10—11]. Відповідно до писемних джерел юридично засвідчені поселення німців існували в Галичині приблизно з середини XIII століття [2, с. 32]. Надання магдебурзьких прав багатьом іншим галицьким містам (Самбору, Дрогобичу, Коломиї тощо) пришвидшило урбанізаційні процеси, а разом з тим збільшило «приплив» до міст нових мігрантів із заходу [3, с. 1768], де вони отримували можливість організувати самоврядування на власному праві [4, с. 139], формуючи свої окремі квартали, та створити необхідні умови для збереження власної культури, передусім мови.

Значна частина новоприбулих німців належала до заможних патриціанських родів, які монополізували правління в багатьох міських осередках. Так наприкінці XIV і впродовж XV століття німецькі купці і ремісники становили більшість населення центральної частини Львова, а більша частина записів у книгах Магістрату (управлінські рішення ради та судові приписи лави) велася німецькою мовою. Німцями також були перші католицькі єпископи у Львові та Перемишлі. Представники їхніх спільнот були купцями та ремісниками найвищого рівня. Тому, прибувши до Галичини, вони часто ставали активними учасниками місцевих соціально-економічних і суспільно-політичних процесів. Таким чином, впродовж пізнього Середньовіччя та Ранньомодерного часу німці були переважно мешканцями галицьких міст, тими, хто їх співтворив, а, отже, активно впливав на їхній розвиток.

Проте впродовж XVI століття відбулося значне полонізування німецьких спільнот. Цьому культурному явищу передусім сприяло витіснення латиною німецької мови у релігійній сфері, а згодом поширення польської мови у судівництві (ведення книг) та документообігу ремісничих цехів тощо.

Мета нашої статті — з'ясувати, коли та за яких обставин німці потрапили до Галичини. При цьому застосовані такі *методи дослідження* — науково-дослідницький діалектичний принцип вивчення та оцінки предметів і явищ у їх історичному

розвитку. Для верифікації залученої інформації застосовано порівняльний метод, проведено контент-аналіз та дискурс-аналіз. У процесі поєднання і узгодження архівних матеріалів та історіографічної інформації застосовано метод комплексного аналізу.

Основна частина. Після приєднання Галичини до Габсбурзької імперії, що відбулося у результаті першого поділу Речі Посполитої в 1772 році, набула масового характеру сільськогосподарська міграція німців до цього краю із західних околиць імперії. Провідну роль у цьому відіграла ідея культурної германізації новоприєднаних територій [5, с. 58; 3, с. 1772; 6, с. 68; 7, с. 108; 8, с. 65]. Проте офіційно цей міграційний рух пояснювали потребою їхнього економічного розвитку, у чому, як вважали урядовці, німці могли допомогти.

Якщо давніша міграція німців характеризувалася тим, що новоприбулі поселенці оселялися переважно в містах, в яких розвивали торгівлю та ремесла, нова хвиля міграції мала переважно сільськогосподарський характер. Незаможні селяни і ремісники з Пфальца (сучасна південно-західна Німеччина), Ельзасу, Рейнланду тощо масово подалися на схід імперії освоювати нові землі. Правовою підставою для цього став імператорський патент (законодавчий акт) на колонізацію від 17 вересня 1781 року. Це була організована державна програма, відповідно до якої переселенці отримували земельні наділи, звільнялися від військової служби та податків на 6 років. Від імені імператора Йосифа II першу хвилю німецької колонізації часто називають Йосифінською. У той час, впродовж 1781—1785 років, у Галичині оселилося приблизно 13 тис. німців. Саме тоді були засновані такі колонії: Бригідау (Ланівка), Вайнберген (Винники), Унтерберген (Підгірне), Кальтвассер (Зимна Вода), Ернсдорб (Бібрка), Дорнфельд (Тернопілля-Добряни), Райхенбах (Красів). У межах Львова — Богданівка і Сигнівка (вздовж вулиці Городоцької, справа, від повороту на вул. Сяйво (Левандівка) до Скнилівського мосту). Згодом, у 1931 році, з нагоди 150-річчя з часу прибуття німецьких колоністів до Галичини галицькі німці видали Книгу пам'яті німецької спільноти, якою вшанували своїх предків [9, с. 48].

На початковому етапі переселення німці-колоністи розселялися зважаючи на щільність проживання місцевого населення. Це дало змогу їм створити,

так би мовити, головні осередки німецького ремесла, агрономії, будівництва та культурно-освітньої сфери [10, с. 292]. Свої поселення вони створювали у два способи: на околицях існуючих населених пунктів, як, наприклад, колонія Вайнберген (на землях містечка Винники коло Львова), яку заснували у 1785 році, або віддалено — як Унтерберген (1785) чи Ернсдорф (1783) біля містечка Бібрка. Багато поселень було створено вздовж залізничної мережі — найбільше на Опіллі (між Жовквою та Долиною).

На межі XVIII—XIX століть за першопрохідцями подалися німці з Судетів, Гессена і Вюртемберга. Цю міграційну хвилю називають Францисканською (від імені імператора Франца II). Вона тривала до 1805 року. Тоді до Галичини переселилося понад 600 сімей. Із заснованих тоді поселень була, зокрема, колонія Феліціенталь (тепер село Долинівка).

Через кілька десятиліть після заснування перших колоній, галицькі німці постали перед проблемою аграрного перенаселення своїх же поселень, що спонукало їх відкривати нові, так би мовити, дочірні колонії. Впродовж 1800—1931 років вони утворили 66 таких поселень [11, с. 76, 85]. В останній чверті XIX століття колонізаційний рух досягнув свого піку на Прикарпатті. Поблизу Калуша, Долини та Коломиї було засновано 31 німецьку колонію: Мікульсдорф, Нойддорф (1868), Улятівка, Рудольфсдорф (1880), Леопольдсдорф (1880), Сітанерівка (1884), Бредгайм, Вінцентівка (1891), Алфредівка, Йозефтсгаль, Нойгоф, Понтафель, Росенгескт і Флегберг (1900) та інші [12, с. 111—113]. Чисельною була німецька спільнота Сколівського повіту, який належав до Станіславівського воєводства. На початку 1920-х років вона становила 4,4% від усього населення цієї адміністративної одиниці [13, с. 622]. Більшість німецьких поселень творили 5—10 сімей (30—100 осіб), третина були середнього розміру (101—300 осіб) і лише 27 колоній вважалися великими (301—1000 осіб) [14, с. 309].

Перед Першою світовою війною у 1914 році чисельність німецької спільноти в Галичині налічувала 47 тис. осіб [15, с. 45]. Натомість майже через п'ятнадцять років після неї — у 1931 році, — в 240 німецьких колоніях трьох галицьких воєводств проживала 31461 особа, що складало 0,5% від на-

селення Галичини [16, с. 274—275], що становило 3,5% від загальної чисельності німецької етнічної групи в Польщі [17, с. 169]. Таке зменшення чисельності німецької спільноти Галичини можна пояснити не демографічною кризою, спричиненою війною й повоєнними соціально-економічними проблемами, а особливістю перепису населення 1931 року, в якому польська адміністрація передусім визначала не етнічність своїх громадян, а релігійну приналежність. Через що німців-католиків, у кінцевих підрахунках, видавали за поляків. Тим самим штучно збільшуючи їхню кількість у Галичині.

Німецьке шкільництво і протестантизм

Після Першої світової війни на всьому просторі Габсбурзької імперії відбулися масштабні соціокультурні трансформації. Колись панівна німецькомовна австрійська культура швидко стала маргінальною в новопосталих національних державах, які для зміцнення національної ідентичності своїх громадян максимально розвивали культури домінуючих етнічних груп. У Польщі цей розвиток супроводжував процес дискримінації культур інших етнічних спільнот, які, відповідно до тогочасного міжнародного права, отримали статус національних меншин, зокрема й німецької. Культурний статус німців також докорінно змінився у Галичині. Живучи острівцями в «українському морі», вони змушені були пристосовуватися до нових умов співжиття в середовищі домінування польської культури, втративши привілейований статус колоністів, якій вони мали за Габсбургів. Це змусило їх дисперсно розселятися на будь-яких вільних ділянках землі серед українців та поляків [18, с. 4].

У Галичині німці-колоністи відкривали школи ще з 1780-х років, одразу по прибутті перших поселенців на нові землі Австрійської імперії. Робили це переважно німці-протестанти (здебільшого евангелісти та лютерани), які прагнули зберегти серед дорослих та сформувати у своїх дітей німецьку етнокультурну ідентичність, будучи відмежованими від історичного ареалу поширення німецької культури й живучи у галицьких селах в оточенні переважно української культури, а в містах — польської та єврейської-їдишомовної.

У 1911 році галицькі німці різних конфесій об'єдналися в *Спілку німецьких середніх шкіл Галичини* [19, арк. 1—2]. Одразу після війни, у ко-

роткий період існування Західноукраїнської Народної Республіки (далі — ЗУНР), вони організували *Німецьку національну раду Західної України*, яка координувала діяльність їхніх шкіл та культурно-освітніх товариств. Державний секретаріат освіти і віросповідань ЗУНР гарантував національним меншинам освітню автономію, дозволивши їм організувати власне шкільництво. Галицькі німці, як і представники інших етнічних груп, скористалися цією нагодою, відновили старі та відкрили нові громадські школи з німецькою мовою навчання у тих поселеннях, де повністю або переважно проживали представники їхньої етнічної групи. Дотримуючись освітніх нормативно-правових актів, німці на власний розсуд формувати учительський персонал і складати навчальні програми [20, арк. 1]. Зокрема, відповідно до указу «В справі приватних шкіл» від 22 лютого 1919 року, вони відкрили приватну гімназію у Станіславові (тепер Івано-Франківськ), в якій, окрім їхніх дітей, навчалися також діти інших етнічних груп, що жили поряд з ними. Так, приблизно 60% гімназистів були євреями [21, с. 106—107].

На низовому рівні організацією шкільного навчання займалися Шкільні окружні ради, які підпорядковувалися Державному секретаріату освіти і віросповідання ЗУНР. До них входили представники греко-католицького, римо-католицького та юдейського духовенства, а також керівництво шкіл, гімназій, делегати від учителів і по три вибрані делегати від громад [22, арк. 2]. Таке формування шкільних колегій уможлилювало враховувати думку представників усіх етнічних груп, що проживали в ЗУНР, ліберальна освітня політика якої позитивно відрізнялася від пізнішої асиміляційної політики польської влади.

Навчальні програми також затверджували в Повітових Комісаріатах, в яких євреї, німці та поляки найчастіше узгоджували мову викладання у власних приватних школах, тобто співвідношення рідної мови та української як державної, а також уроки релігії, які, згідно з освітньою програмою, в кожній етнічній групі були своїми. Німці-протестанти навчали своїх дітей євангельських чи лютеранських доктрин, поляки та німці-католики — католицької доктрини християнства, євреї — основ юдаїзму та івриту як мови єврейських богословських текстів і національного виховання єврейської молоді, яка належала до

сіоністських громад [23, арк. 1—5; 24, арк. 1; 25, арк. 1]. Натомість школи, утримувані єврейськими організаціями соціалістичного спрямування послуговувалися у навчанні їдишем.

З настанням польського врядування над Галичиною, змінюються умови існування шкільництва для всіх не-поляків. Польські урядовці не продовжували освітню політику ЗУНР, яка здебільшого наслідувала габсбурзьку традицію. Натомість вони обмежували вживання рідних мов у школах національних менших, які після прийняття *Lex Grabski*¹ буквально за кілька років втратили більшість власних шкіл — як державних, так і приватних.

Для організації шкільництва за нових державних умов 26 липня 1920 року німці заснували *Крайову спілку німецьких вчителів і вчительок Польщі*, з центром у Бидгощі, яка займалася обліком учителів-німців [28, с. 14]. У Галичині головний осередок Спілки знаходився в Станіславові. До його юрисдикції належало Краківське і три галицькі воєводства [29, арк. 14]. Через кілька років вони розробили концепцію уніфікованого німецького шкільництва на теренах Галичини [30, с. 29]. Відбулося це на вчительському з'їзді Львівського і Станіславівського округу в гміні Бригідау 23 серпня 1923 року.

При кожній німецькій школі працював відділ *Німецького Шкільного Союзу* (*Deutscher Schulverein*), головне управління якого також знаходилося у Бидгощі на півночі Польщі. На нього були покладені обов'язки підбору вчительського персоналу та матеріального забезпечення шкіл. Натомість навчально-методичні матеріали для шкіл готувала *Спілка ні-*

¹ Організацію шкільного процесу у Польщі регламентував закон, прийнятий Сеймом Польщі 31 липня 1924 року [26, с. 784—789], який увійшов в історію під назвою *Lex Grabski*, або Закон Грабського — тогочасного міністра освіти Станіслава Грабського. Він набув чинності 1 листопада 1924 року [27, арк. 5] й мав на меті повністю культурно асимілювати всі національні меншини, що проживали в країні. Закон визначив однорідний шкільний устрій для всієї Польщі незважаючи на культурні потреби українців, євреїв, німців та представників інших етнічних груп. Його головною метою було створення умов для спільного навчання і виховання дітей різних національностей, які жили у східних воєводствах Польщі. Відповідно до закону, нова школа повинна була бути передусім польською за характером, незважаючи на виразну відмінність дітей за національною ознакою чи двомовністю викладання навчальних предметів.

мецького друку [31]. Окрім того, кожна німецька школа мала спонсорську підтримку з Німеччини, що допомагало їм виплачувати платню вчителям приватних шкіл та забезпечувати дітей усім необхідним для навчання.

Однак усі ці зусилля нівелювала активна полонізація німецьких шкіл. Так у 1921/22 навчальному році в Галичині працювало 27 німецьких державних шкіл, в яких навчалось 2597 учнів та працювало 67 вчителів. Натомість у 1929/30 навчальному році в трьох галицьких воєводствах працювало 5 державних (Станіславівське — 4, Львівське — 1) та 76 приватних (Львівське — 34, Станіславівське — 30, Тернопільське — 12) шкіл з німецькою мовою викладання, де освіту здобували 2869 школярів [16, с. 262]. У 1938/39 навчальному році кількість приватних шкіл зросла до 81 одиниці зі 114 вчителями. Проте навчання німецькою мовою відбувалося лише в 7 школах католицьких і в 16 школах лютеранських громад [32, с. 81]. Решту шкіл працювали за утраквістичною, тобто двомовною, системою навчання, яка на практиці була польськомовною.

Про масштаби полонізації німецьких шкіл по всій Польщі свідчать такі цифри: у 1921/1922 навчальному році в країні працювало 1562 школи з німецькою мовою навчання. Однак у 1929/1930 їхня кількість зменшилася втричі — до 525 [33, с. 123—124].

З другої половини 1930-х років польська влада намагалася взяти німецьке шкільництво під повний контроль, головним чином через кадрову політику, тобто призначення вчителів у німецькі школи, та погодження усіх навчальних програм. Офіційно затвердив ці наміри урядовий «Проект впорядкування німецького шкільництва в Малопольщі», прийнятий у 1937 році [34]. Головні його положення були такими:

- У приватних німецьких навчальних закладах, утворених здебільшого євангелістами, заборонялося навчати дітей польської національності римокатолицького віросповідання [35, с. 163].

- Під час прийняття молоді з німецьких приватних шкіл до державних навчальних закладів потрібно було з'ясувати їхні (політичні. — П. Ч.) погляди.

- Нагляд за викладанням релігії у німецьких державних і приватних школах з відома польської громади повинна здійснювати довірена особа — так званий повірений, який визнав рівень навчання «релігії і

духу на терені Малопольщі», опрацьовував програми уроків релігії і вибирав підручники для затвердження рецензійною комісією.

- Директором приватної німецької гімназії у Львові повинна бути особа, проти якої поляки-євангелісти не мали б заперечень. Найкраще, якщо це буде кандидатура, узгоджена з польською та німецькою частинами євангельської спільноти.

- Змінити директора приватної німецької гімназії у Станіславові [34, арк. 4]. Ним на той час був проф. Фердинанд-Франц Шмаленберг із Самбора [21, с. 106], який намагався вберегти її від полонізації.

Такі дії польської влади спровокували черговий з'їзд німецьких педагогів, який відбувся у Львові 31 січня — 1 лютого 1938 року під егідою Католицького відділення Німецького Шкільного Союзу. Головною темою заходу було вирішення суперечки між старшим поколінням німців, яке відносно лояльно ставилося до польського урядування, допускавши можливість акультурації у польську культуру та молодшим поколінням, що намагалася втілити ідею німецької національно-культурної автономії. У підсумку переважила позиція останніх [35, с. 55], що одразу спровокувало загострення подальших відносин між німецькою спільнотою Польщі та польським урядом, особливо в час посилення впливу нацистів на німецьку молодь, що проживала за кордоном — насамперед у Польщі та Чехословаччині у Судетах.

Зрештою, наслідки з'їзду були очікуваними. Дії польської влади, яка провадила масову полонізацію німців, переводячи їхні приватні німецькомовні школи на утраквістичну систему навчання, на практиці роблячи їх польськомовними, у результаті спричинили спротив німців усіх вікових генерацій.

Окрім адміністративного тиску на німецькі приватні школи, влада намагалася використати ще й релігійний вплив. Оскільки більшість німецьких приватних шкіл були під опікою німецьких протестантських спільнот, переважно євангелістів, послабити їхній вплив на німецькі громади вони намагалася через їхніх одновірців — поляків-євангелістів. Про це свідчить звернення Теодора Цюклера, суперінтенданта Євангельського костелу в Польщі, до євангельських парафіяльних інституцій від 19 квітня 1938 року: «[...] стан приватних німецьких шкіл при

костелах з кожним роком стає все кращими. [...] Значна частина членів костелу неодноразово розмірковувала над питанням, чи повинні ми й надалі утримувати наші приватні євангельські школи, оскільки зі сторони не чисельних, але впливових євангельських кіл серед поляків неодноразово звучала думка, що з погляду лояльності і патріотизму приватні євангелістські школи є непотрібним обтяженням для гмін. [...] Натомість поважні польські євангельські кола у вирішенні труднощів у євангельському шкільництві пропонують відмовитися від методу ведення навчання лише на німецькій мові, а поруч з нею розпочати викладання на польській.

[...] Зі сторони радикально налаштованих поляків, як і радикальних поляків-євангелістів, нам закидають, що через утримання приватних німецьких народних шкіл, наш Костел замість суто релігійного характеру набирає націоналістичних рис, якими характеризуються наші школи. Однак, слід зауважити, що з релігійного погляду, ми зобов'язані підтримувати батьківську мову у наших гмінах, де це виявиться можливим, а така можливість є лише за допомогою наших приватних шкіл з німецькою мовою навчання» [34, арк. 15].

Іншим мотивом для цілковитого контролю німецького культурно-освітнього простору була антипольська діяльність закордонних німецьких організацій в Польщі. З 1935 року на її території активно працювали *Німецький народний союз* (Deutscher Volksverband) та *Німецький культурний союз* (Deutscher Kulturbund). Вони, серед іншого, намагалися протистояти колонізаційним процесам, пропагуючи серед німців Польщі ідеологію націонал-соціалізму [36, арк. 27]. Активісти цих організацій вербували переважно молодь серед польських громадян німецької етнічності у Верхній Сілезії та організовували для них навчальні курси з теорії націонал-соціалізму, ідеї якої вони згодом поширювали у своїх громадах, зокрема в Галичині. Першочергово вони працювали у тих населених пунктах, де була загроза повного витіснення німецької мови і культури польською. Щоб цьому зарадити, вони організовували курси німецької мови, сподіваючись, тим самим, підтримати у польських німців власну етнокультурну ідентичність.

Обидві організації намагалися приховано вести діяльність від польської влади. На випадок, якщо їхні

дії викликали у неї підозру, вони мали підготовлену «легенду», за якою, нібито, працювали на сезонних сільськогосподарських роботах у приватних німецьких господарствах [36, арк. 27]. Однак польські служби державної безпеки уважно слідкували за ними й регулярно звітували про їхні дії керівництву у Варшаві.

Важливу роль у розвитку освіти серед німців Галичини також відіграв *Німецький народний університет* (Volkshochschule), який знаходився в поселенні Дорнфельд за 30 км на південь від Львова. У ньому навчалися молоді німці-протестанти, здебільшого євангелісти. Навчальний курс тривав 4 місяці. Впродовж 1921—1930 років його закінчили приблизно 250 осіб [16, s. 263]. Для реалізації власних культурно-освітніх прагнень німецькі студенти в 1922 році у Львові заснували *Спілку німецьких студентів* [37, s. 53], що була таким собі студентським комітетом при *Спілці німців-християн Галичини* [38].

Розвитком освіти серед галицьких німців активно займалися й культурно-освітні товариства. У Станіславівському воєводстві найповажнішою організацією такого спрямування було товариство «*Frohsinn*» («Весела вдача») [39, арк. 5], що працювало за зразком українського товариства «Прогресивіта». Його ідейним натхненником був доктор Теодор Цюклер² зі Станіслава, громадський та релігійний діяч, засновник низки дитячих будинків [40, арк. 22; 41, s. 158]. Вони активно долучали людей до громадської діяльності, працювали над підвищенням культурно-освітнього, інтелектуального рівня німецької молоді, проводячи для неї різноматеріальні лекції та екскурсії, пропагували заняття спортом, організовуючи різноманітні спортивні змагання [42, арк. 40].

Для дітей з німецьких колоній під час канікул часто організовували пізнавально-відпочинкові тури. З Галичини діти за обміном їхали до Німеччини. Натомість, звідти школярі подорожували до Галичи-

² Теодор Цюклер з 1924 року був єпископом об'єднаних протестантських спільнот: Євангельської церкви та Аугсбурзьких (лютеранських) і Гельвецьких (кальвіністських) громад. Впродовж 1920—30-х років мешкав у Станіславі. Емігрував до Німеччини, після окупації Галичини більшовиками у 1939 році, де прожив ще 10 років у ганзейському місті Штаде, біля Гамбурга.

ни [41, с. 140]. Для молодих галицьких німців це була добра нагода пізнати німецьку культуру на її історичній Батьківщині та відчутти причетність до німецької нації.

Розвитком культурно-освітніх організацій займався вже згадуваний *Німецький Народний Союз*, який утримував приватні школи, організовував гуртки за інтересами — рільничі, промислові, торговельні тощо [43, арк. 3]. Крім того, видавав різноманітну німецькомовну періодику та розбудовував мережу бібліотек і читалень, яких на початку 1930-х років у Галичині працювало приблизно 100 відділень [16, с. 264]. За його підтримки у Станіславові працювала, зокрема, приватна початкова євангельська школа III ступеня з німецькою мовою навчання [44], а до малих німецьких колоній, де не було жодної школи, для навчання дітей вони скеровували мандрівних вчителів (*Wanderlehrer*) [16, с. 263].

Формував увесь німецькомовний культурний простір Галичини тижневик «*OstDeutsches Volksblatt*» («Східнонімецька народна газета») [9, с. 70], виданням якого займалося *Німецьке видавниче товариство* у Львові [16, с. 263]. На його шпальтах автори часто закликали німців навчати дітей в своїх німецьких приватних школах, де їх виховуватимуть в німецькому національному дусі та культурних традиціях [45, с. 214]. Вільгельм Етінгер, головний редактор цього тижневика, часто подорожував Галичиною, об'їжджаючи німецькі колонії, в яких проводив публічні зустрічі, презентував тижневик та проводив бесіди на суспільно важливі для галицьких німців теми [46, с. 55].

Їхні уявлення про суспільні процеси також формували, серед інших засобів масової інформації, націоналістична газета «*Volksblatt*» [9, с. 48] і спеціалізований тижневик «*Hendel und Gewerbe in Polen*» для купців та ремісників. Обидва періодичні видання друкували на заході Польщі, після чого їх доставляли до Галичини [28, с. 35].

Фінансували німецькомовні приватні школи, культурно-освітні товариства та періодичні видання здебільшого за кошти, отримані від підприємницької діяльності. Так у міжвоєнній Галичині діяли кредитно-кооперативні спілки німців-колоністів. Наприклад, у Станіславові діяв кооператив *Універсальна крамниця* «Єдність» (*Warenhaus «Einigkeit»*), яка займалася виключно адмініструванням своїх крамниць

та наповненням їх різноманітними товарами. Для збільшення покупців її працівники часто закликали місцевих німців купувати потрібні їм товари лише у них, а не в конкурентів іншої етнічності. На відміну від єврейських та українських кооперативних спілок, кооперація «*Einigkeit*» не брала участь у політиці [39, арк. 1].

Великий вплив у Станіславівському воєводстві мало кооперативне товариство «*Асоціація для німців «Економія та кредити»*», яке давало німцям дешеві грошові позики, що, своєю чергою, сприяло розвитку торгівлі, промислів та розбудові німецьких колоній на терені всього воєводства [39, арк. 2]. Німці також займалися роздрібною торгівлею, яка в сільській місцевості майже не виходила за межі їхніх поселень, але в містах вони торгували з представниками інших етнічних груп [47, с. 82].

Політико-правові особливості творення та урядування німецьких колоній Галичини

Головною ознакою «закритості»³ німецьких громад Галичини був спосіб їхнього розселення — переважно ізольований від інших етнічних груп [49, с. 7]. Вони творили окремі землеробські поселення, які здебільшого сягали розмірів невеликого села, або були присілками чи передмістями змішаних українсько-польсько-єврейських поселень. Відокремлене проживання переважно у сільській місцевості обмежувало проникнення культурних впливів інших етнічних груп, що дало змогу галицьким німцям створити умови для збереження своєї історичної пам'яті та етнокультурної ідентичності.

За релігійною ознакою галицькі німці поділялися на дві спільноти: католиків та протестантів. Останні були переважно лютеранами та, в меншій мірі, кальвіністами. Представники обох релігійних груп, од-

³ Під «закритістю» етнічних груп розуміємо часткову соціокультурну (само)ізоляцію жителів міжвоєнної Польщі, які не були носіями польської етнічності. Перш за все йдеться про євреїв, німців та караїмів. Проте й українці, будучи найчисельнішою етнічною групою в Галичині, також організовували закриті від інших етнічних груп мережі соціальної взаємодії. Такою була реакція етнічних спільнот, що відчували загрозу існуванню своїх культур та ідентичностей з боку домінуючої в країні етнічної групи — поляків, яка мала для цього повну державну підтримку. Соціокультурна (само)ізоляція сприяла формуванню психологічних і соціальних бар'єрів між носіями польської та всіх інших етнічностей [47, р. 399], творила світогляд, в якому існував поділ на «своїх» і «чужих».

рузу після початку міграції в Галичину, починаючи з 1780-х років, творили власні громадські інституції — школи і релігійні установи, — які забезпечували їхні релігійні та культурно-освітні потреби. Для побудови однієї школи чи кірхи німецькі громади об'єднували ресурси кількох поселень. Так робили здебільшого малі колонії, розташовані поряд одна біля одної, які склалися з кількох десят сімей одинакової конфесійної приналежності.

Діяльність протестантських спільнот у межах Габсбурзької монархії почали законодавчо регулювати лише з прийняттям так званого «*Патенту толерантності*» у жовтні 1781 року. Згідно з ним, усі релігійні спільноти Австрійської імперії урівнювалися в правах, оскільки до його прийняття Католицька церква була в привілейованому становищі, маючи державний статус.

8 квітня 1861 року імператор Франц Йосиф I видав патент «Про правові та державні відносини Євангельської церкви», яким підтвердив рівноправність протестантських церков з католицькою та об'єднав усіх її adeptів в одну церкву під назвою «Євангельська церква Аугсбурзького і Гельвецького віросповідання»⁴. За підрахунками, здійсненими в 1865 році, у межах Королівства Галичини та Володимирії її членами були приблизно 23 тис. осіб, об'єднані в 26 релігійних гмін, з яких три були кальвіністськими. Остаточним визнанням та підтвердженням усіх прав протестантів стало проголошення «Акту Євангельської церкви Аугсбурзького і Гельвецького віросповідання» від 15 грудня 1891 року Міністерством релігії та освіти Австро-Угорської імперії [50].

Перша світова війна призвела до кардинальних геополітичних змін. Після її закінчення усі етнічні групи повинні були пристосуватися до нових правових та політико-ідеологічних умов, що постали в новоутворених національних державах після розпа-

ду імперії Габсбургів. Особливо складним цей процес був для галицьких німців, яких нові геополітичні обставини відірвали від свого соціокультурного простору, центр якого знаходився у Відні.

У нових державах вони продовжували організовуватися у виборні гміни, які залишалися релігійними за своїм характером — протестантськими чи католицькими [45, с. 26]. У короткий період існування ЗУНР ці гміни були об'єднані в Німецьку Національну Раду [20], яка репрезентувала німецьку етнічну групу у відносинах з урядом — Державним Секретаріатом. Після того, як фактичне урядування над Галичиною перейняла Польща, у результаті перемоги в польсько-українській війні, Німецька Національна Рада продовжувала працювати. Проте, окрім уже належної їй ролі, вона також представляла усіх польських німців, зокрема й галицьких, у Союзі німецьких національних груп Європи [36, арк. 1]. Головною метою діяльності цієї організації було об'єднання та інтеграція усіх німців Польщі в одну спільноту, захист їхніх культурних, політичних та економічних інтересів, а також вироблення єдиної політичної позиції німецької спільноти Польщі, яку можна було б репрезентувати парламентарно.

З утвердженням державності, польська еліта, що управляла країною, взялася за впорядкування нормативно-правової бази, яка регулювала відносини держави з національними меншинами — загалом і з кожною окремо. Це було непросте завдання, оскільки, до набуття незалежності, різні частини Польщі майже півтора століття належали трьом імперіям — Австрійській, Російській та Німецькій, — з різним законодавством та управлінськими традиціями, які формували їхній соціокультурний простір. У перші роки незалежності в різних регіонах країни продовжували діяти закони, як, до слова, і грошові одиниці, тих імперій, до яких вони належали кількома роками раніше. Тому першим кроком до врегулювання ситуації була уніфікація законодавства на території всієї країни.

Зі свого боку, представники тих етнічних груп, які отримали правовий статут національних меншин, також розпочали реорганізацію об'єднань своїх громад, пристосувавшись до нових умов. Так, після Першої світової війни німецька протестантська спільнота Польщі провела адміністративно-територіальну реформу мережі своїх парафій. Згідно з нею німці-

⁴ Лютеранів почали називати adeptами «Аугсбурзького віросповідання» після того, як Філіпп Меланхтон, послідовник Мартіна Лютера, у 1530 році виступив з викладом основних тез останнього у рейхстазі міста Аугсбург (Німеччина). Натомість кальвіністів називали послідовниками гелльвецького віросповідання через те, що Швейцарію, де Жан Кальвін остаточно сформував та поширив своє вчення, часто називали Гелльвецією. Так давні римляни називали північно-західну частину сучасної Швейцарії.

протестанти Галичини, які в період Габсбургів мали окрему автономну церковну організацію у складі об'єднаної Євангельської церкви — Суперінтендантуру Галичини і Буковини (1803 — 1918), — вирішили продовжити цю традицію, не приєднавшись до Євангельської церкви з центром у Варшаві, або до Євангельської унійної церкви з центром у Познані, як рекомендували зробити представники Євангельської церкви у Відні.

4 вересня 1923 року Головна церковна рада Євангельської церкви у Відні зреклася управлінських прав над гмінами колишньої австрійської Галичини, передавши їх новоствореній Суперінтендантурі Євангельської церкви Аутсбургського і Гельвецького віросповідання Малопольщі, з центром у містечку Бяла (тепер місто Бельсько-Бяла Сілезького воєводства), яку очолив Герман Фрітше. Після його смерті в 1924 році суперінтердантом став доктор Теодор Цьоклер зі Станіславава. Туди й був з Бяли перенесений центр німецьких протестантських громад Краківського, Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств [51, s. 262]. Відповідно до церковної статистики, у 1931 році під його управлінням було 130 релігійних гмін німців-протестантів, які об'єднували 31833 прихожани, лідерами яких були 20 пасторів та 40 свійських церковних помічників [51, s. 262—263].

У серпні 1922 року відновила свою діяльність *Спілка німців-християн Галичини*, заснована ще в 1907 році [52]. На перших повоєнних зборах, які відбулися у Львові, де знаходився головний офіс цієї організації, делегати від німецьких релігійних гмін Галичини обговорили головні виклики та провели структурно-організаційний поділ мережі Спілки на 63 первинні відділення. Проте ця організація проіснувала менше одного року. Керівництво Львівського воєводства розцінило діяльність Спілки німців — християн Галичини як таку, що становила небезпеку для польської держави. Указом від 24 квітня 1923 року її діяльність було припинено [53, s. 536]. Таким чином, місцева воєводська влада позбавила галицьких німців організації, яка об'єднувала їх в одну спільноту з виразною національною ідентичністю та репрезентувала у відносинах з польською державою.

На перших порах функції Спілки німців — християн Галичини виконували інші організації — Німець-

ка народна рада та Спілка німецьких сільськогосподарських кооперативів. Згодом їх частково перейняла *Спілка німців-католиків* [54, s. 8], утворена в 1926 році [53, s. 536]. Вона мала свої осередки в усіх трьох галицьких воєводствах. На відміну від Спілки німців — християн Галичини, яка об'єднувала всіх галицьких німців — протестантів і католиків, — вона працювала лише з німцями-католиками, тим самим сприяючи віддаленості обох німецьких релігійних груп одна від одної, посилюючи асиміляційні тенденції серед німців-католиків через католицький костел у польській соціокультурний простір.

Адміністративно-правові відносини між польською владою та організованими німецькими громадами відбувалася через вибраних делегатів, які представляли їхні інтереси в міських та повітових управах, на території яких ці релігійні громади-гміни знаходилися [55, с. 90]. Подібно до єврейських спільнот, німецькі релігійні гміни керували всіма справами громад, а також здійснювали комунікативні та представницькі функції між громадою та «зовнішнім світом» — владою та іншими етнічними групами, серед яких вони проживали. Такий стан справ протривав до кінця 1939 року. З початком Другої світової війни, після окупації Польщі Третім Рейхом та Радянським союзом, нацисти зі згоди советів депортували з Галичини німців-колоністів, переважно в Німеччину, знищивши один з соціокультурних феноменів цього історичного регіону.

Операція «Додому в Рейх» (*Heim ins Reich*): переселення німців з Галичини (осінь 1939 — весна 1940)

Друга світова війна спричинила найбільш масштабніше у відомій історії людства переміщення людей та культур. Обидва тоталітарних режими — нацистський та більшовицький, — вдавалися до масових депортацій, етнічних чисток та геноцидів. Існує гіпотеза, що в час інтегральних націоналізмів першої половини XX століття етнічний чинник був важливим у цих процесах. Саме він провокував депортації, наслідком яких часто були етнічні чистки, на територіях, що характеризувалися культурним різноманіттям. Адже звільнення території від однієї, чи навіть кількох етнічних груп вирішувало проблему потенційного міжетнічного конфлікту в майбутньому. Щоб зрозуміти, наскільки це відповідало дійсності, потрібно поглянути на ті події з ширшої перспективи

ви — побіжно оцінити європейській світ, створений Першою світовою війною та повоєнними міжнародними угодами, які, як вважав британській Норман Дейвіс лише відтермінували Другу світову війну. Він писав, що «обидві війни були окремими актами однієї драми. Зрештою, головні суперники Другої світової війни постали через те, що Перша світова війна не була доведена до кінця». Натомість, пізніший «пакт про ненапад», яким Гітлер і Сталін поділили Східну Європу, він влучно назвав «досконалим планом нападу» [56, с. 928, 1028.].

Щоб зрозуміти, навіщо нацисти після того, як розпочали разом з більшовиками Другу світову війну, одразу розпочали депортацію німецького населення, розселеного по всій Центрально-Східній Європі ще в період абсолютистських імперій, до Третього Рейху, поглянемо як оцінювали і сприймали національне питання у міжвоєнній Європі, оскільки воно мало значний вплив на ці події.

Впродовж першої половини ХХ століття, передусім в останні роки Першої світової війни та міжвоєнного періоду, одним з визначальних чинників як у внутрішній, так і зовнішній політиці новостворених національних держав був етнічний. Ним активно послуговувалися перед, під час, і особливо в перші роки після Другої світової війни, коли переможці по новому формували державні кордони в Центрально-Східній Європі та ділили так звані сфери впливу. З'ясування того, чому етнічний чинник був настільки важливим у тодішній геополітиці і як він вплинув на життя суспільств міжвоєнної Європи та яку роль відіграв перед Другою світовою війною — є додатковою новизною пропонованого дослідження.

Для головних політичних акторів, що вирішували долю Європи в досліджуваній період, зразком для наслідування було етнодемографічне картографування Центрально-Східної Європи після Першої світової війни, а також той негативний досвід, який вони в результаті отримали передусім на різноманітних пограниччях, таких як Галичина, де мешкали носії кількох культур та сформованих національних ідентичностей, що змагалися за утворення національних держав на одних і тих же територіях.

Тогочасний досвід врегулювання кордонів, здобутий на Паризькій мирній конференції, вплинув на вирішення того ж питання впродовж та після Дру-

гої світової війни. Раніше він став аргументом для Гітлера на Мюнхенській конференції наприкінці вересня 1938 р., коли він аргументував Чемберлену та іншим переговорникам своє прагнення приєднати Судети до Третього Рейху тим, що більшість населення, яке там проживає — німці. Тобто, він використав аргумент, який стосувався етнічності населення Судетської області, яка на той час входила до Чехословаччини, щоб обґрунтувати своє право на володіння цією територією. Цей аргумент Гітлер використав і щодо Клайпеди. Таким чином, Гітлер, серед різних чинників, використав етнічний — для обґрунтування свого прагнення сформувати німецьку імперію — Третій Рейх, поширюючи її на всі території, де мешкали німці, ширше — германці, передусім на Австрію та Судети.

Представники британської та французької делегації погодилися з цією аргументацією, про що, згодом у своїх мемуарах згадував майбутній прем'єр-міністр Великобританії Вінстон Черчілль [57, с. 146—152]. Тому принцип етнічності у формуванні державних кордонів, який був задекларований в одному з Чотирнадцяти пунктів Вудро Вільсона — програмі відновлення миру й нормалізації міжнародних відносин, — і в якому йшлося про формування польської держави в кордонах, де жили поляки, став основою для програмних дій американської делегації як на Паризькій мирній конференції, одразу після Першої світової війни, так і на Тегеранській та, побіжно, Ялтинській конференціях, на яких обговорювали облаштування повоєнної Європи. Щоб у майбутньому уникнути впливу етнічного чинника на міжнародну політику, переможці Другої світової війни толерували, а деякі з них — Радянський Союз — самі вдавалися до масових переселень у потенційно конфліктних зонах, які за характером були етнічними чистками.

Прикметно, що з другої половини 1920-х років в усіх країнах континентальної Європи, за винятком Чехословаччини та Швейцарії, різко погіршилося становище національних меншин. До цього спричинилося поширення (про)фашистських рухів, які заперечували організацію суспільств на громадянських засадах. Серйозність цієї проблеми та шляхи її вирішення вперше обговорили в Женеві на III-му Конгресі європейських національних меншин, який відбувся 22—24 серпня 1927 року [58, арк. 13]. Про-

те ці розмови ні до чого не призвели. На практиці ставлення до національних меншин продовжувало погіршуватися.

Цьому сприяли політичні еліти як правого ідеологічного спектру, так і лівого. Перші прагнули створити у своїх країнах моноетнічні суспільства, а для цього потрібно було асимілювати носіїв інших етнічностей. Другі — взагалі мало цікавилися проблемами збереження та розвитку культур тих чи інших етнічних груп. Вони вважали, що це вже пройдений історичний етап і настав час працювати над втіленням ідеї соціальної справедливості, яка б виражалася, перш за все, у майновій рівності та вільному доступу до наявних ресурсів. Натомість ті, хто підтримував якнайтіснішу міжнародну співпрацю, називаючи себе інтернаціоналістами, ідеологічно теж належали до лівого політичного табору з різними спектрами центричності, що здебільшого свідчило про їхню політичну позицію з національного питання, яку вони представляли під час публічних виступів.

Так, у березні 1929 року на одній з сесій Ліги Націй прем'єр-міністр Франції Арістід Бріан, який також був одним з лідерів Французької секції робітничого інтернаціоналу, у своєму зверненні до учасників зібрання наголосив, що великою загрозою для повного порядку в Європі може бути створення, як він висловився, «Блоку незадоволених», під яким мав на увазі потенційну можливість об'єднання 40 млн. людей, що мешкали в різних європейських країнах і мали офіційний статус національних меншин. Він вважав, що вони можуть спробувати це зробити, щоб задовольнити свої політичні прагнення — отримання культурної автономії та можливостей політичного управління своїми спільнотами, що мало би стати платою за лояльність до урядів тих країн, в яких вони були меншістю [59, с. 1]. А. Бріан вважав, що цього не можна допустити за жодних обставин. Отож політики, які були адептами світоглядно антагоністичних ідеологій і належали до різних політичних партій мимоволі виробили спільне бачення вирішення проблеми національних меншин. Воно було не на їхню користь, оскільки передбачалося, що представники різних етнічних груп з часом повністю асимілюються в домінуючу культуру тієї чи іншої країни.

Таким чином, наприкінці 1920-х років у національних меншин не залишилося впливових союзни-

ків, які б відстоювали їхні права, затверджені Малим версальським трактатом. На практиці його не виконували. Проте чинник етнічності продовжував впливати на міжнародну політику. Його використовували країни, які могли домінувати з позиції сили. Добрим прикладом, що пояснює, як це відбувалося була Мюнхенська угода від 30 вересня 1938 року, підписана керівниками урядів Великобританії (Невілом Чемберленом), Франції (Едуардом Даладье), Італії (Беніто Муссоліні) та Німеччини (Адольфом Гітлером). Відповідно до неї, Третьому Рейху були передані Судети — заселена німцями частина Чехословаччини. Ще перед підписанням угоди Гітлер заявляв, що це його остання територіальна претензія в Європі, після приєднання Австрії, яку він вимагав задовольнити. Він вважав несправедливим проживання понад 3 млн. німців в іншій державі, тим паче, що вони мешкали компактно, становили виключну більшість від усього населення регіону й прагнули, за його словами, розвиватися з усім німецьким народом. Характерно, що лідери Франції та Великої Британії, а також провідні засоби масової інформації, зокрема британська газета «Times», які формували тогочасну громадську думку, сприйняли цей аргумент як цілком справедливий, що відповідав тогочасним уявленням про політичне впорядкування Європи після Першої світової війни [57, с. 146—152]. Тому важливо акцентувати, що Гітлер анексував Судетську область не самовільно, а зі згоди провідних європейських політиків того часу, які, як зрештою і тодішня громадська думка, вважали етнічний чинник важливим аргументом у територіальних претензіях однієї держави до іншої.

Після здобуття політичної влади в Німеччині на демократичних виборах у 1933 році, нацисти розпочали підготовку до налагодження активних контактів і проведення ідеологічно «правильної» роботи з німецьким населенням більшості країн Центрально-Східної Європи, передусім Польщі та Чехословаччини. Через рік вони створили спеціальний відділ, який згодом реорганізували в службу при Міністерстві пропаганди Третього Рейху, яка займалася поглибленим вивченням так званих «німецьких острівців» по всій Європі та поза її межами. Саме тоді в ужиток входить термін «фольксдойчі» — загальна назва німецьких національних меншин у Європі напередодні та в роки Другої світо-

вої війни. З 1937 року робота з фольксдорчами набула організованого політичного, ідеологічного, культурно-просвітницького, а згодом і військово-дослідницького характеру [60, с. 196].

Показово, що націоналістичні пориви в Німеччині спонукали галицьких німців, особливо молодь, до активної політичної діяльності [46, с. 76]. У середині 1930-х років вони створили дві партії — Німецький народний союз (Deutscher Volksbund) та партію «Молода Німеччина» (Jungdeutsche Partei) [35, с. 162], які підтримували діяльність нацистів у Німеччині і пропагували її підтримку на території Польщі. З 1936 року активісти «Молодої Німеччини», за фінансової підтримки з Третього Рейху, почали створювати партійну мережу в містах Галичини, передусім у тих повітах, де були великі німецькі колонії [41, с. 21] та проводити курси на ідеологічну тематику, закликаючи галицьких німців до національної консолідації [35, с. 29]. Для підсилення національно-патріотичних почуттів, німецькі колонії Галичини з лекціями часто відвідували спеціально навчені агітатори, що постійно мешкали в північних та південно-західних воєводствах Польщі [61, с. 278]. Названі німецькі націоналістичні партії час від часу проводили політичні акції, які мали на меті підкреслити культурну окремішність німців.

З початком Другої світової війни етнічний чинник продовжував впливати на рішення, які приймали керівники обох тоталітарних режимів, що її розпочали, розділивши Польщу. Власне, одним із них було підписання Німецько-радянського Договору про дружбу і кордони між СРСР і Третім Рейхом, що відбулося в Москві 28 вересня 1939 року. У секретному протоколі до нього договору було встановлено, що СРСР не створюватиме перешкод особам німецького походження, якщо вони виявлять бажання переселитися до Німеччини, або на території, що перебувають в німецькій сфері впливу [62]. 16 листопада 1939 року для цього було створено спільну німецько-радянську комісію з переселення [63]. Вона займалася складанням списків переселенців, їх перевіркою та оцінкою їхнього майна, оскільки радянська влада мала компенсувати його вартість.

Ініціатором переселення німців з теренів усієї Центрально-Східної Європи до Третього Рейху, що потрапляла під окупацію більшовиків, був Берлін. У стратегічних планах нацистів вони мали вирі-

шити кілька важливих завдань [60, с. 198]: 1) кількісно поповнити трудові ресурси, яких постійно бракувало передусім для промисловості, що працювала на військово-промисловий комплекс Рейху; 2) молоді люди мали поповнити лави німецької армії, тобто стати на службу до Вермахту чи військ СС. Що важливо, їх скеровували до підрозділів, де потрібні були знання української, польської, російської, білоруської та інших мов тих народів, території яких були окуповані, що могли налагоджувати контакт з місцевим населенням; 3) частина переселенців стала кадровим резервом в бюрократичних установах на окупованих територіях — в Генерал-губернаторстві, Дистрикті «Галичина», Рейхскомісаріаті «Україна» тощо; 4) депортація німців з окупованих згідно з Пактом Молотова-Ріббентропа територій позбавило Радянський Союз можливості використати їх в агентурній мережі, під час майбутньої німецько-радянської війни.

Водночас і радянці отримали вигоду від переселення німців, масове скупчення яких на прикордонні СРСР могло б творити додаткові проблеми у випадку війни. Радянська влада також позбулася клопоту вирішення німецької проблеми з погляду національного питання. Було б складно пояснити репресії проти німців, які б продовжували проживати на окупованих більшовиками територіях своєму головному союзнику — Третьому Рейху, враховуючи, що німці переважно були заможними господарями, тому, окрім національного чинника, з ними довелося б вирішувати питання з погляду класової невідповідності як так званих «куркулів». Особливо в процесі створення колгоспів. Таким чином, виселивши галицьких, волинських, буковинських німців з новоприєднаних до СРСР територій, нацисти позбавили радянську адміністрацію багатьох названих вище проблем. Не менш важливим було й майнове питання. Покинуті німцями господарства першими були організовані в колгоспи та радгоспи. Натомість їхні житлові будівлі згодом заселили українці, депортовані з так званого Закерзоння через кілька років.

Депортацію нацисти провели впродовж осені-зимы 1939 — першої половини 1940 року, розпочавши, тим самим, масштабні зміни в етнічній структурі галицького соціуму. Галицьких німців було примусово переселено в нацистську зону окупації Польщі. Ця спецоперація мала назву «Додому в Рейх» (Heim

ins Reich) й була ініційована й контрольована вищим керівництвом Третього Рейх, передусім Генріхом Гімmlером [64].

Фольксдойчів переміщували в спеціально створену для цього адміністративно-територіальну одиницю, яку назвали Вартеланд (від головної річки краю — Варти). Утворили її на окупованій Третім Рейхом території Польщі коло Познані. Саме туди з Галичини та Волині впродовж осені 1939 — весни 1940 років було виселено приблизно 125 тис. німців [63], з яких 85 тис. оселилися в Країні Варти, решту — в інших частинах Третього Рейху.

Процес переселення відбувався швидко, без додаткових попереджень для зборів. 19 вересня 1939 року, через два дні після так званого «Золотого вересня», що символізує першу радянську окупацію Галичини, перші підрозділи Вермахту прибули до Стрия, Дрогобича та до інших галицьких містечок, навколо яких і між якими вздовж центральних гостинців розташовувалися німецькі колонії. Для галицьких німців це було надзвичайною подією, адже ніхто з них не очікував чогось подібного, принаймні так швидко — менш як через три тижні від початку війни. Прихід німці вони переживали зі змішаними почуттями — молоде покоління сприймало ці події більш радісно й з надією, натомість старше — мало відчуття тривоги і непевності.

На жаль інформації про ці події в українських архівах та книгозбірнях майже не збереглося. Про них ми знаємо переважно зі щоденникових записів, які самі ж переселенці й зробили після того, як осіли на нових землях й внормували своє життя. Один з таких спогадів належить мешканцю колонії Брігідау (тепер село Ланівка Стрийського району Львівської області) Антону Штекбауеру, який для розуміння тих драматичних подій варто навести повністю:

«Високі німецькі військові залишали все на наші розсуд і радили покинути цю територію, а також виражали готовність вермахту надати нам як біженцям відповідну підтримку під час переселення на територію Німецького рейху. Це були дні сповнені непевності і невизначеності. Як завжди, тоді поширювалися найстрашніші чутки і жахи, згідно з якими особливо ризикували люди із суспільного життя та особи із бізнесу.

Хоча вже всюди йшлося про загальне переселення всіх німців, проте все це залишалося в далеко-

му сумнівному майбутньому. Непевність і невизначеність поширювалися все більше і більше. Негайно почалося також дійсне відведення німецьких військ із окупованих населених пунктів. Німецькі військові підрозділи залишили також і Брігідау; вони знаходилися уже в Дрогобичі.

Багато людей із Брігідау, особливо молоді, пішли разом із німецькою армією. Я також прийняв рішення в останню хвилину і разом з моєю сім'єю уже 23 вересня 1939 року з важким серцем і стражданням залишив свій дім і свою батьківщину.

Швидко були запряжені коні перед великою гарбою для перевезення снопів з поля, завантажено найнеобхідніше з одягу і харчів і приблизно об 11 год. ми виїхали в напрямку Дрогобича. На місці залишилися наш тодішній робітник Антон і польські сусіди Гарбічі. Останній погляд назад із відстані від дороги і зникли вірний дім, і улюблена батьківщина.

Майже о 14 год. ми прибули до Дрогобича. Вулиці і дороги були заповнені біженцями і солдатами, скрізь перегорожені транспортом вермахту. Вже дорогою, не доїжджаючи до Дрогобича, ми зустріли також російських військових. Відбулося таке: коли наш дядько Болленбах (старший вчитель із Брігідау), який втівав разом з нами, в дорозі звернувся до одного офіцера за інформацією, гадаючи, що перед ним німецький офіцер, виявилось, що цим офіцером був росіянин. У коректній і ввічливій формі він поділився відповідною інформацією і наостанок сказав, коли взяв, що ми в бігах, — ...краще було б, якби ви залишилися, тому що вони (росіяни) рано чи пізно доберуться туди, куди ми рухаємось. Це тодішне передбачення, врешті-решт, здійснилося). Уже тут в Дрогобичі ми зіткнулися з жахами війни. Багато людських страждань, труднощі і муки були і відчувалися повсюди. Після зосередження на збірному пункті, нас по можливості з місця на місце перевозили підрозділи німецького вермахту на своїх транспортних засобах, часто на вантажних автомобілях, спресованих, як оселедці в діжках, найпримітивнішим чином і не завжди з дружньою і співчутливою симпатією. Багато так званих «германців рейху» дивилися на нас зверхньо як на брудний польський народ. Вже тут почалася боротьба за існування і подолан-

ня прийдешніх випробувань. Далі поїздка продовжувалася з дня на день через Санок й інші населені пункти в напрямку Сілезії, спочатку до Битума, а потім далі до першого табору біженців у Оттмахау біля Нейсе, — десь в кінці вересня 1939 року.

Також упродовж цієї жажливої поїздки з нами траплялося багато майже нелюдських ситуацій. Знову і знову то завантаження, то розвантаження і вічне очікування підходящого транспортно-го засобу, без будь-якого регулярного харчування, особливо стосовно малих дітей, неймовірні умови ночівлі в залишених хатах на солом'яній підстилці, з безліччю комах-паразитів, перебування із незнайомими людьми — часто також із нецирими особами — все це з часом стало нестерпним.

Умови не змінилися і в таборі в Оттмахау, куди ми прибули і були передані німецьким вермахтом під так зване опікування. Табір (древній млин) по зав'язку набитий людьми: молодими і старими, дітьми і дідами, всі чужі — чоловіки і жінки. Всі приміщення заповнені оберемками соломи на підлозі з безліччю таких комах-паразитів, як клопи, блохи і воші — погані і неадекватні санітарні умови і т. д. Хоча тут уже за порядок та гідні людські умови відповідало керівництво табору, подолати всі вказані недоліки не вдалося. Були накази і розпорядження, але вони ніяк не виконувались. Уже тут відбулась перша реєстрація і частково були видані нові особисті посвідчення. Окремо людей розсортовували за національностями, тому що серед біженців також було багато українців і представників інших слов'янських національностей. Загалом з нами тут німецьке керівництво не завжди поводилося — як це мало б бути — як з «нашими німецькими братами і сестрами», за звільнення яких довелося розв'язати війну, тому у нас часто виникали обґрунтовані сумніви в звільненні» [65, с. 98—100].

Зі спогадів іншого переселенця дізнаємося, що «Всі процедури із відселення і заселення проводилися СС СА. У жовтні 1940 року всіх відселених із Людвиковки звезли до Ной-Одерберга у Верхній Сілезії і помістили в одному таборі. Від Ной-Одерберга транспорт прямував до Тешена у Верхній Сілезії. Комісія СС із переселення розпо-

ділила нас на хазяйські обійстя у Верхній Сілезії, хоч ми ще й не знали, в які саме села нам належало їхати.

Табір перебував під суворим наглядом СС, тож можливості зорієнтуватися не було. 20 листопада 1940 року перші групи селян із Людвиковки були направлені на переселення у польське село Гіловіц Зайбушського району. У Гіловіці осіла більша частина Людвиковки, решту відправили в інші польські села Зайбушського району. Останні родини із Людвиковки були вислані з Тешена на переселення 8 грудня 1940 року. 140 німецьких родин із нашого села Людвиковка були розпорошені при поселенні і розіслані по 16 польських селах. Це був кінець нашої колишньої сільської громади. Упродовж кількох тижнів після переселення ми відновили зв'язки одне із одним. Ми ходили один до одного в гості, оповідали один одному свою журбу. Ми не мали радості від переселення і не мали бажання працювати на польських подвір'ях, які забрали у власників-поляків. Ми почувалися чужими серед поляків, багато з яких ненавиділи нас, хоч у тому, що відбувалося, нашої вини і не було. Життя переселенця медом не здавалося, бо в одне польське село, де проживало від 100 до 150 сімей, приїжджало від 20 до 30 німецьких родин, які жили серед поляків у страху і паніці. Дороги назад вже не було, доводилося лишатися там, куди нас привезли, і намагатися влаштуватися якнайкраще. Тих із німецьких поселенців, хто не хотів працювати на польських обійстях, СС звинувачували в тому, що вони не виконують наказ і саботують роботу, і відправляли разом із родинами у штрафні табори. Після кількох місяців перебування у такому таборі сім'я була на сьомому небі від щастя, коли їй дозволяли знову повернутись на поселення.

Перший рік життя відселених німецьких колоністів у польських селах був важким. Цілими днями доводилося тяжко працювати, а щонаочі їхні життя та життя жінок і дітей були під загрозою. В 1941—1942 роках життя німецьких колоністів у польських селах стало трохи спокійнішим. Німецькі поселенці докладали всіх зусиль, аби налагодити стосунки із польським населенням і провадити з ним мирне співіснування. Польське населення зрештою звикло до німецьких по-

селенців і теж, своєю чергою, намагалося ставитися до них мирно, або щонайменше так удавало. Однак таке життя не тривало довго. В 1941 році всіх німецьких чоловіків призвали до Вермахту, що змінило умови співжиття німецьких колоністів із місцевим населенням далеко не на користь останнього, а, простіше кажучи, співіснування пішло котові під хвіст. Польські партизани уночі напали на німецьких переселенців і грабували, що могли. Велику рогату худобу виганяли з ясел, свиней забивали просто в сажках і забирали із собою м'ясо. Тих, хто чинив партизанам опір, вбивали. Німецький уряд посилив поліцію, але вбивали і поліцаїв. У 1944 році заради захисту німецького населення у польських селах розмістили і війська тих, хто виконував державну трудову повинність. Але це не допомогло, польські партизани і далі вчиняли розбійні напади на німецьке населення і почали вбивати» [65, с. 106—107].

З наведеного фрагменту спогадів довідуємося, що сім'ї переселенців, які раніше належали до однієї громади, есесівці розселяли дисперсно, тобто розпорошували по різних польських селах, що спричиняло в них додатковий стрес від депортації. Все ж таки перебування серед своїх односельців зберігало в них хоч якесь відчуття дому, відчуття усталеної спільноти та хоча б позірної стабільності. Тому, коли в них траплялася можливість, вони відновлювали комунікацію, тим самим допомагаючи пережити складність адаптації до нових умов.

Їхнє становище ускладнювало й те, що німці-переселенці проживали серед поляків, які, звичайно, сприймали їх як окупантів. Тому вороже ставлення до них виявляли за кожної нагоди. Посилення польського партизанського руху, особливо після поразок нацистів на східному фронті та після висадки Союзників у Нормандії, призвело до того, що нацисти менше слідкували за безпекою переселенців. Постійні напади та фізична розправа стали для них страшною нормою життя. А через деякий час їм знову довелося пережити нову депортацію, у рамках масового виселення німців, що проживали на територіях, які, відповідно до повоєнних угод переможців, укладених на Потсдамській та Ялтинській конференціях, мали відійти до Польщі та Чехословаччини. Згідно з ними, ці терени були повністю «очищені» від німецького населення — приблизно тримільйон-

ної спільноти (3 млн.), яке, у статусі біженців було розміщено в американській та британській зоні окупації Німеччини, після її поділу на окупаційні зони між переможцями.

Висновки. Таким чином, після «Золотого вересня» 1939 року, коли Галичину окупував Радянський Союз, розпочався новий етап в житті всіх галичан, зокрема й галицьких німців. За спільною згодою нацистів з більшовиками більшість з них була переселена до Німеччини або в зони її впливу. Проте не всі німці змогли мігрувати на Захід, чи, як тоді перекопувала німецька пропаганда — «Додому в Рейх». Були серед них такі, кому нацисти не дозволили переселитися до Третього Рейху, вважаючи їх «неблагонадійними» симпатиками комунізму. Але їм також не дозволили залишитися в Галичині. Радянська влада депортувала їх у південно-східні райони Радянської України, переважно на південь сучасних Донецької та Херсонської областей [66, с. 323]. Після закінчення Другої світової війни частина з них отримали статус спецпереселенців [67, с. 7].

У результаті цієї етнічної чистки з Галичини зникло понад 250 німецьких колоній, які з'явилися в галицькому краї впродовж останньої чверті XVIII — на початку XIX століття, майже одразу після приєднання Галичини до Австрійської імперії. Після майже 160 років існування в галицькому соціокультурному просторі німці — як одна з його культурних мозаїк — назавжди з нього зникли. Пам'ять про них згодом була стерта радянською владою в повоєнні роки через перейменування їхніх населених пунктів. Так, Дорнфельд, де впродовж 1921—1930 років працював Німецький народний університет, стали називати Тернопіллям (тепер Стрийський р-н Львівської обл.), Унтерберген (між Винниками і Підберізцями) — Підгірним, а Феліцієнталь — Долинівкою (тепер Стрийський р-н Львівської обл.). І це лише кілька наведених прикладів з кількох сотень населених пунктів, історія яких майже не представлена в академічних наративах, у шкільних й університетських підручниках з історії та соціогуманітарних дискурсах.

1. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Переклад з польської Івана Сварника; науковий коментар Мирона Капраля. Львів: Центр Європи, 2002. 602 с.
2. Ісаєвич Я. Вступ до теми. Німецькі поселення в середньовічній Західній Україні. Німецькі колонії в Галичині

- ні. *Історія — Архітектура — Культура. Матеріали. Доповіді та повідомлення*. Львів, 1996. С. 32.
3. НімцінаУкраїні (Редакційний матеріал). *Енциклопедія Українознавства*. Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові; гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. Львів, 1996. Т. 5. С. 1768—1774.
 4. Ягніщак В. *Німецький слід в культурі містечок Галичини (на прикладі містечка Журавна)*. *Німецькі колонії в Галичині. Історія — Архітектура — Культура. Матеріали. Доповіді та повідомлення*. Львів: Манускрипт, 1996. С. 139—141.
 5. Драк М. *Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772—1857)*. *Німецькі колонії в Галичині. Історія — Архітектура — Культура. Матеріали. Доповіді та повідомлення*. Львів: Манускрипт, 1996. С. 58—67.
 6. Штойко П. *Географія німецьких колоній у Галичині кінця XVIII — початку XX ст.* *Німецькі колонії в Галичині. Історія — Архітектура — Культура. Матеріали. Доповіді та повідомлення*. Львів: Манускрипт, 1996. С. 68—74.
 7. Грабовецький В. *Історія Коломиї з найдавніших часів до початку XX ст.* Коломия: Вік, 1996. Ч. I. 176 с.
 8. Монолатій І. *Австрійська колонізаторська політика в Галичині (кінець XVIII — середина XIX ст.)*. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький часопис*. 2004. № 10. С. 62—74.
 9. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі — AAN w Warszawie)*. Urząd Województwa Lwowskiego (далі — UWL). Sygn. 1185/10. Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc luty 1931 r. 70 s.
 10. Дедекаєва Л. *Закономірності розселення німецьких колоністів в Галичині і зміни у міжвоєнний період 1918—1939 років*. *Німецькі колонії в Галичині. Історія — Архітектура — Культура. Матеріали. Доповіді та повідомлення*. Львів: Манускрипт, 1996. С. 292—295.
 11. Сіреджук П. *Дочірнє розселення німців Східної Галичини (XIX — 30-ті рр. XX ст.)*. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький часопис*. 2004. № 10. С. 75—87.
 12. Сіреджук П. *Німецька колонізація Прикарпаття. Німецькі поселення в Україні: історія та сьогодення*. Київ; Миколаїв: Вид-во Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили, 2006. Вип. 1: Серія «Україна: історія і сучасність». С. 109—114.
 13. Krysinski A. Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich. *Sprawy Narodowościowe*. 1929. № 5. S. 618—640.
 14. Петришин Г., Олешко О. *Містобудівельно-архітектурний аналіз німецьких колоній в Галичині*. *Німецькі колонії в Галичині. Історія — Архітектура — Культура. Матеріали. Доповіді та повідомлення*. Львів: Манускрипт, 1996. С. 307—333.
 15. Сергійчук В. *Етапи переселення німців в Україну. Німецькі поселення в Україні: історія та сьогодення*. Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Вип. 1: Серія «Україна: історія і сучасність». С. 43—66.
 16. Matelski D. Niemcy na kresach wschodnich Druzej Rzeczypospolitej. *Studja z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 2003. Т. XXXVIII. S. 247—278.
 17. Matelski D. Mniejszości narodowe w Polsce w świetle raportu Ministerstwa spraw wewnętrznych z lat 1928—1930. *Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa*. 1996. Т. V. Zesz. 2 (9). S. 165—202.
 18. Persowski F. *Osady na prawie ruskim, polskim, niemieckim i wołoskim w ziemi Lwowskiej*. Lwów, 1926. 107 s.
 19. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУ у м. Львові)*. Ф. 667 (Державний секретаріат освіти і віросповідань Західних областей УНР, м. Станіславів. 1918—1919 рр.). Оп. 2. Спр. 8. Арк. 1—2.
 20. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 667. Оп. 1. Спр. 84 (Німецька національна рада у Західній Україні). 2 арк.
 21. Полек В., Ступарик Б. *Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин*. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 142 с.
 22. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 667. Оп. 1. Спр. 15. 9 арк.
 23. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 667. Оп. 1. Спр. 85. 5 арк.
 24. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 667. Оп. 1. Спр. 5. 3 арк.
 25. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 667. Оп. 1. Мпр. 75. 9 арк.
 26. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1924. № 79. Roz. 766. S. 784—789.
 27. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 55 (Розпорядження та інструкції про проведення шкільного плебісциту відносно введення в школах української мови навчання). Арк. 11. 100 арк.
 28. Matelski D. Mniejszość niemiecka w II Rzeczypospolitej. «*Życie i Myśl*» — zeszyty problemowe. Opole; Poznań; Warszawa, 2002. Zesz. 13/6. S. 4—41.
 29. *Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО)*. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 227. *Переписка с органами полици и Станиславским воеводским управлением об утверждении изменений уставов и состава правлений немецкого спортивного общества «Штурм», Союза немецких учителей Малопольши и «Немецкого народного союза» в г. Станиславе*. 29 арк.
 30. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі — AAN w Warszawie)*. Urząd Województwa Stanisławowskiego (далі — UWS), sygn. 1186/1. *Sprawozdanie miesięczne z ruchu zawodowego i społeczno-politycznego na terenie pow. Stanisławowskiego za m. wrzesień 1923 r.* 144 s.
 31. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 863 (Спілка німців-християн Галичини у м. Львові (Bundes der christlichen

- Deutschen in Galizien). Оп. 2. Спр. 7 (*Статут союзу німецького друку в Галичині*). 7 арк.
32. Сіреджук П. Початкова освіта німців Східної Галичини. *Київська Старовина*. 2004. № 5. С. 76—83.
 33. Matelski D. *Niemcy w Polsce w XX wieku*. Warszawa; Poznań, 1999. 464 s.
 34. Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 1. Оп. 58. Спр. 1473 (*Проект організації німецьких шкіл, відомості обліку із зазначенням вчителів і кількості учнів, списки підручників тощо*). 53 арк.
 35. *AAN w Warszawie. Urząd Województwa Lwowskiego (далі — UWL)*, sygn. 1185/28. 238 s.
 36. ДАІФО. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 503 (*Переписка со Станиславским поветовым староством и постерунками госполиции Станиславского повета о деятельности немецких организаций в повете*). 87 арк.
 37. *AAN w Warszawie. UWL*, sygn. 1185/12 (*Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc luty 1932 r.*). 214 s.
 38. ЦДІА України у м. Львові. Ф. 863. Оп. 2. Спр. 6 (*Stattungen der akademischen Ortsgruppe des «Bundes des christlichen Deutschen in Galizien»*). 5 акр.
 39. ДАІФО. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 993 (*Листки учета немецких организаций и обществ в Станиславском повете*). 14 арк.
 40. ДАІФО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 365 (*Циркулярные распоряжения Станиславского воеводского управления о взятии на учет жителей немецкой национальности и информации органов полиции о количестве немецких школ и персональном составе в повете*). 23 арк.
 41. *AAN w Warszawie. UWL*, sygn. 1185/23 (*Sprawozdanie sytuacyjne za lipiec 1936 r.*). 238 s.
 42. ДАІФО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 156 (*Переписка с органами полиции об утверждении и составе правления Станиславского отделения немецкого товарищества «Frohsinn»*). 95 арк.
 43. ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 227 (*Информационное письмо Министерства Внутренних Дел о деятельности Еврейских сионистических партий в Польше*). 10 арк.
 44. ДАІФО. Ф. 287 (*Приватна початкова євангельська школа III ступеня з німецькою мовою викладання у м. Станіславові, Станіславівського повіту Станіславівського воеводства*). Оп. 1. Спр. 1 (*Класний журнал за 1905/06 навчальний рік*). 26 арк.
 45. *AAN w Warszawie. UWL*, sygn. 1185/12 (*Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc luty 1932 r.*). 214 s.
 46. *AAN w Warszawie. UWL*, sygn. 1185/20 (*Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc marzec 1935 r.*). 211 s.
 47. Сіреджук П. *З історії торгівлі німців Східної Галичини. Київська старовина*. 2005. № 2. С. 81—86.
 48. Steinlauf M.C. Mark Arnshteyn and Polish-Jewish Theater. *The Jews of Poland between Two World Wars*. Edited by Yisrael Gutman, Ezra Mendelsohn, Jehuda Reinharz, and Chone Shmeruk. Hanover, NH: Published for Brandeis University Press by University Press of New England, 1989. P. 399—411.
 49. Сіреджук П. *Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20—30-і роки ХХ ст.)*. Тернопіль: Економічна думка, 2008. 752 с.
 50. *Archiwum Główne Akt Dawnych. Księgi metrykalne gmin ewangelicko-augsburskiego I helweckiego wyznania 1764—1939*. URL: <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/KEAH299xx.xml> (останній перегляд: 25.04.2024).
 51. Grelewski S. *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1937. 851 s.
 52. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 863. Оп. 2. Спр. 1 (*Статут спілки*). 8 арк.
 53. Röskauf-Rydel I. *Życie społeczne i organizacyjne Niemców galicyjskich we Lwowie w okresie międzywojennym. Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura*. Kraków, 2010. T. VII: *Urzędy, urzędnicy, instytucje*. S. 534—541.
 54. *AAN w Warszawie. UWL*, sygn. 1185/6 (*Tygodnie sprawozdanie sytuacyjne za czas od 31 grudnia 1927 do 6 stycznia 1928 r.*). 231 s.
 55. Паньків І. Громадські й суспільно-політичні відносини німецьких поселенців на Покутті (друга половина ХІХ — 30-ті роки ХХ століття). *Екологічні проблеми Прикарпаття: матеріали науково-теоретичної конференції (м. Івано-Франківськ, 19 грудня 2005)*. Івано-Франківськ, 2005. С. 89—95.
 56. Дейвіс Н. *Європа. Історія*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. 1464 с.
 57. Черчілль В. *Спогади про Другу світову війну*. Пер. з англ. П. Таращука. Київ: Вид-во Жупанського, 2018. Т. 1. 496 с.
 58. ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 534 (*Сведение МВД о наличии украинских буржуазно-националистических и еврейских сионистских партий на территории Польши; о работе III конгресса национальных меньшинств Европы, состоявшегося в Женеве 22—24 августа 1927 года*). 34 арк.
 59. Пеленський З. *Національні меншости в Женеві. Діло*. 17 березня. 1929. Ч. 59. С. 1—2.
 60. Пацула Й. *Історичні передумови, політичні стимули та морально-соціальні наслідки масового переселення волинських німців до їх історичної батьківщини на початку Другої світової війни. Німецькі колонії в Галичині. Історія — Архітектура — Культура. Матеріали. Доповіді та повідомлення*. Львів: Манускрипт, 1996. С. 196—203
 61. *AAN w Warszawie. UWL*, sygn. 1185/15 (*Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc styczeń 1933 r.*). 365 s.
 62. Трубайчук А.Ф. *Німецько-радянський договір про дружбу і кордон 1939. Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т.* Київ: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
 63. Мешков Д. *Німці України під час Другої світової війни*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Heim_ins_Reich

64. *Heim ins Reich*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Heim_ins_Reich
65. Серпень О. *Розповідають галицькі німці: історичні документи, спогади свідків, наукові статті. 20 сторіччя*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2019. 194 с.
66. Панчук М., Ковальчук О., Чирко Б. *Німецькі поселення в Україні: історія та сьогодення*. Київ; Миколаїв: Вид-во Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили, 2006. Вип. 1 Серія «Україна: історія і сучасність». С. 320—323.
67. Васильчук В. *Українські німці (50—80-ті роки ХХ ст.). Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький часопис*. 2006/2007. № 12/13. С. 156—160.
- REFERENCES
- Zubrytsky, D. (2002). *Chronicle of the city of Lviv*. Lviv: Center of Europe [in Ukrainian].
- Isaievych, Ya. (1996). Introduction to the topic. German settlements in medieval Western Ukraine. *German colonies in Galicia. History — Architecture — Culture. Materials. Reports and communications* (P. 32). Lviv: Manuscript [in Ukrainian].
- (1996). *Encyclopedia of Ukrainian Studies* (Vol. 5, pp. 17681774). Shevchenko Scientific Society. Lviv [in Ukrainian].
- Yagnischak, V. (1996). German trace in the culture of the towns of Galicia (on the example of the town of Zhuravna). *German colonies in Galicia. History — Architecture — Culture. Materials. Reports and communications* (Pp. 139—141). Lviv: Manuscript [in Ukrainian].
- Drak, M. (1996). German population of Eastern Galicia: resettlement and changes in the quantitative composition (1772—1857). *German colonies in Galicia. History — Architecture — Culture. Materials. Reports and communications* (Pp. 58—67). Lviv: Manuscript [in Ukrainian].
- Shtoyko, P. (1996). Geography of German colonies in Galicia at the end of the 18th — beginning of the 20th century. *German colonies in Galicia. History — Architecture — Culture. Materials. Reports and communications* (Pp. 68—74). Lviv: Manuscript [in Ukrainian].
- Grabovetsky, V. (1996). *History of Kolomyia from ancient times to the beginning of the 20th century* (Part I). Kolomyia: Vik [in Ukrainian].
- Monolaty, I. (2004). Austrian colonial policy in Galicia (end of the 18th — middle of the 19th century). *Galicia. All-Ukrainian scientific and cultural-educational magazine*, 10, 62—74 [in Ukrainian].
- The Archives of Modern Records. Lviv Voivodeship Office*. Sign. 1185/10. Situation report for February 1931 [in Polish].
- Dedekaeva, L. (1996). Patterns of the settlement of German colonists in Galicia and changes in the interwar period 1918—1939. *German colonies in Galicia. History — Architecture — Culture. Materials. Reports and communications* (Pp. 292—295). Lviv: Manuscript [in Ukrainian].
- Siredzhuk, P. (2004). Subsidiary resettlement of Germans in Eastern Galicia (19th—30s of the 20th century). *Galicia. All-Ukrainian scientific and cultural and educational magazine*, 10, 75—87 [in Ukrainian].
- Siredzhuk, P. (2006). German colonization of the Carpathian Basin. *German settlements in Ukraine: history and present. Series «Ukraine: History and Modernity»* (Issue 1, pp. 109—114). Kyiv; Mykolaiv: Publishing House of Mykolaiv State Humanitarian University named after Petro Mohyla [in Ukrainian].
- Krysycski, A. (1929). Number and distribution of the Polish population in the Eastern Borderlands. *Nationality Affairs*, 5, 618—640 [in Polish].
- Petryshyn, G., & Oleshko, O. (1996). Urban-planning and architectural analysis of German colonies in Galicia. *German colonies in Galicia. History — Architecture — Culture. Materials. Reports and communications* (Pp. 307—333). Lviv: Manuscript [in Ukrainian].
- Serhiychuk, V. (2006). Stages of the resettlement of Germans to Ukraine. *German settlements in Ukraine: history and present. Series «Ukraine: History and Modernity»* (Issue 1, pp. 43—66). Kyiv; Mykolaiv: Publishing house of the Petro Mohyla Moscow State University [in Ukrainian].
- Matelski, D. (2003). Germany in the eastern borderlands of the Second Polish Republic. *Study in the History of Russia and Central and Eastern Europe* (Vol. XXXVIII, pp. 247—278) [in Polish].
- Matelski, D. (1996). National minorities in Poland in the light of the report of the Ministry of Internal Affairs from 1928—1930. *Nationality Affairs. New Series*, 2 (9), 165—202 [in Polish].
- Persowski, F. (1926). *Settlements under Ruthenian, Polish, German and Wallachian law in the Lviv region*. Lviv [in Polish].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv*. F. 667 (State Secretariat of Education and Religions of the Western Regions of the UNR, Stanislaviv. 1918—1919). Op. 2. File 8. Arc. 1—2 [in Ukrainian].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv*. F. 667. Op. 1. File 84 (German National Council in Western Ukraine) [in Ukrainian].
- Polek, V., & Stuparyk, B. (1999). *Pages of Ukrainian-German Historical and Cultural Relations*. Ivano-Frankivsk: Nova Zorya [in Ukrainian].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv*. F. 667. Op. 1. File 15 [in Ukrainian].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv*. F. 667. Op. 1. File 85 [in Ukrainian].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv*. F. 667. Op. 1. File 5 [in Ukrainian].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv*. F. 667. Op. 1. File 75 [in Ukrainian].
- (1924). *Journal of Laws of the Republic of Poland*, 79, 784—789 [in Polish].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv*. F. 179. Op. 1. File 55 (Orders and instructions on conducting a

- school plebiscite regarding the introduction of the Ukrainian language of instruction in schools) [in Ukrainian].
- Matelski, D. (2002). The German minority in the Second Polish Republic. *Life and Thought — problem notebooks*, 13/6, 4—41 [in Polish].
- State archive of Ivano-Frankivsk region. F. 6. Op. 1. File 227 (Correspondence with the police and the Stanislaw Voivodeship Office regarding the approval of changes to the charters and composition of the boards of the German sports society «Sturm», the Union of German Teachers of Malopolska and the «German People's Union» in Stanislaw) [in Russian].
- The Archives of Modern Records. Office of the Stanislaw Voivodeship, ref. 1186/1 [in Polish].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. F. 863 (Union of German Christians in Galicia in Lviv (*Bundes der christlichen Deutschen in Galizien*)). Op. 2. File 7 (Statute of the Union of German Press in Galicia) [in German and in Ukrainian].
- Siredzhuk, P. (2004). Primary education of the Germans of Eastern Galicia. *Kyivska Starovyna*, 5, 76—83 [in Ukrainian].
- Matelski, D. (1999). *Germany in Poland in the 20th century*. Warsaw; Poznan [in Polish].
- State Archives of Lviv Region. F. 1. Op. 58. File 1473 (Project for the organization of German schools, accounting records indicating teachers and the number of students, lists of textbooks, etc.) [in German and in Ukrainian].
- The Archives of Modern Records. Lviv Voivodeship Office, ref. 1185/28 [in Polish].
- State archive of Ivano-Frankivsk region. F. 69. Op. 1. File 503 (Correspondence with the Stanislaw district eldership and posterniki of the state police of the Stanislaw district about the activities of German organizations in the district) [in Russian].
- The Archives of Modern Records. Lviv Voivodeship Office, ref. 1185/12 [in Polish].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. F. 863. Op. 2. File 6 (Statutes of the academic local group of the «League of Christian Germans in Galicia») [in German].
- State archive of Ivano-Frankivsk region. F. 69. Op. 1. File 993 (Registration sheets of German organizations and societies in the Stanislaw district) [in Russian].
- State archive of Ivano-Frankivsk region. F. 69. Op. 1. File 365 (Circular orders of the Stanislaw Voivodeship Administration on the registration of residents of German nationality and information from police authorities on the number of German schools and their personnel in the district) [in Russian].
- The Archives of Modern Records. Lviv Voivodeship Office, ref. 1185/23 [in Polish].
- State archive of Ivano-Frankivsk region. F. 2. Op. 1. File 156 [in Russian].
- State archive of Ivano-Frankivsk region. F. 2. Op. 1. File 227 [in Russian].
- State archive of Ivano-Frankivsk region. F. 287. Op. 1. File 1 [in Russian].
- The Archives of Modern Records. Lviv Voivodeship Office, ref. 1185/12 [in Polish].
- The Archives of Modern Records. Lviv Voivodeship Office, ref. 1185/20 [in Polish].
- Siredzhuk P. (2005). From the history of trade of the Germans of Eastern Galicia. *Kyivska starovyna*, 2, 81—86 [in Ukrainian].
- Steinlauf, M.C., Gutman, Yisrael, & Mendelsohn, Ezra (Eds.). (1989). Mark Arnshteyn and Polish-Jewish Theater. *The Jews of Poland between Two World Wars* (Pp. 399—411). Hanover, NH: Published for Brandeis University Press by University Press of New England.
- Siredzhuk, P. (2008). *Socio-economic situation and cultural life of the German minority in Eastern Galicia (20s—30s of the 20th century)*. Ternopil: Economic Thought [in Ukrainian].
- Central Archives of Historical Records. *Record books of the Evangelical Augsburg and Helvetian communes 1764—1939*. Retrieved from: <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/KEAH299xx.xml> (Last accessed: 25.04.2024) [in Polish].
- Grelewski, S. (1937). *Protestant denominations and religious sects in contemporary Poland*. Lublin: Scientific Society of the Catholic University of Lublin [in Polish].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. F. 863. Op. 2. File 1 [in Ukrainian].
- Roskau-Rydel, I. (2010). Social and organizational life of Galician Germans in Lviv in the interwar period. *Lviv. City, society, culture. Offices, officials, institutions* (Vol. VII, pp. 534—541). Krakow [in Polish].
- The Archives of Modern Records. Lviv Voivodeship Office, ref. 1185/6 [in Polish].
- Pankiv, I. (2005). Public and socio-political relations of German settlers in Pokuttya (second half of the 19th—30s of the 20th century). *Ecological problems of the Carpathian region: materials of the scientific and theoretical conference (Ivano-Frankivsk, December 19, 2005)* (Pp. 89—95). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Davis, N. (2006). *Europe. History*. Kyiv: Solomiya Pavlychko Publishing House «Fundamentals» [in Ukrainian].
- Churchill, V. (2018). *Memories of the Second World War* (Vol. 1). Kyiv: Zhupansky Publishing House [in Ukrainian].
- State archive of Ivano-Frankivsk region. F. 2. Op. 1. File 534 [in Russian].
- Pelensky, Z. (1929, march 17). National minorities in Geneva. *Dilo*, 59, 1—2 [in Ukrainian].
- Patsula, Y. (1996). Historical prerequisites, political incentives and moral and social consequences of the mass resettlement of Volyn Germans to their historical homeland at the beginning of World War II. *German colonies in Galicia. History — Architecture — Culture. Materials. Reports and communications* (Pp. 196—203). Lviv: Manuscript [in Ukrainian].

- The Archives of Modern Records. Lviv Voivodeship Office*, ref. 1185/15 [in Polish].
- Trubaichuk, A.F. (2004). German-Soviet Treaty of Friendship and Border 1939. *Ukrainian Diplomatic Encyclopedia*: in 2 vol. (Vol. 2). Kyiv: Knowledge of Ukraine [in Ukrainian].
- Meshkov, D. *Germans of Ukraine during the Second World War*. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Heim_ins_Reich (Last accessed: 25.08.2024) [in Ukrainian].
- Heim ins Reich*. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Heim_ins_Reich (Last accessed: 25.08.2024).
- Serpen, O. (2019). *Galician Germans tell stories: historical documents, eyewitness memoirs, scientific articles. 20 stories*. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House [in Ukrainian].
- Panchuk, M., Kovalchuk, O., & Chirko, B. (2006). *German settlements in Ukraine: history and present. Series «Ukraine: History and Modernity»* (Issue 1, pp. 320—323). Kyiv; Mykolaiv: Publishing House of Mykolaiv State Humanitarian University named after Petro Mohyla [in Ukrainian].
- Vasylchuk, V. (2006/2007). Ukrainian Germans (50—80s of the 20th century). *Galicia. All-Ukrainian scientific and cultural and educational magazine*, 12/13, 156—160 [in Ukrainian].